भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील विलीनीकरण धोरणांचा अभ्यास : स्टेट बँक ऑफ इंडिया व तिच्या सहयोगी बँकांचे विलीनीकरण – एक विश्लेषणात्मक संशोधन

तान्हा नत्थुजी शिंदे
संशोधक विद्यार्थी

डॉ. तुषार विनायक चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक,
सेठ केसरीमल पोरवाल महाविद्यालय, कामठी

Crossref DOI - https://doi.org/10.63665/rh.v7i1.58

सारांश (Abstract) :

गेल्या दोन दशकांत भारतीय बँकिंग क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर संरचनात्मक बदल घडून आले आहेत. स्पर्धा वाढणे, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर, जागतिकीकरण आणि आर्थिक स्थैर्य या घटकांमुळे बँकांचे विलीनीकरण व अधिग्रहण (Merger and Acquisition) ही एक महत्त्वाची रणनीती ठरली आहे. स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) आणि तिच्या सहयोगी बँकांचे विलीनीकरण हा भारतीय सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकिंग सुधारणांचा एक ऐतिहासिक पाऊल मानले जाते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश SBI व तिच्या सहयोगी बँकांच्या विलीनीकरणामुळे आर्थिक कार्यक्षमता, कामकाजाची पद्धत आणि भारतीय बँकिंग क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासासाठी दुय्यम माहितीच्या आधारे, विलीनीकरणापूर्व व विलीनीकरणानंतरच्या कालावधीतील आर्थिक गुणोत्तरांचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. अभ्यासातून असे दिसून येते की, सुरवातीला काही अडचणी आल्या असल्या तरी दीर्घकालीन दृष्टीने SBI ची आर्थिक ताकद, कार्यक्षमता आणि बाजारातील स्थान अधिक मजबूत झाले आहे.

मुख्य शब्द : स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI), सहयोगी बँका, भांडवली पर्याप्तता, डिजिटल बँकिंग (YONO), बँक विललिनिकरण व अधिग्रहण (Merger and Acquisition), भारतीय बँकिंग क्षेत्र,

---

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून बँकिंग क्षेत्राकडे पाहिले जाते. उद्योग, व्यापार, शेती आणि सेवा क्षेत्राच्या विकासासाठी बँका आर्थिक मदत करतात. 1991 नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे भारतीय बँकिंग क्षेत्रात मोठे बदल झाले. या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर बँकांचे विलीनीकरण व अधिग्रहण ही संकल्पना अधिक महत्त्वाची ठरली.

स्टेट बँक ऑफ इंडिया(SBI) ही भारतातील सर्वात मोठी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँक असून तिच्या अनेक

सहयोगी बँका पूर्वी स्वतंत्रपणे कार्यरत होत्या. मात्र, या स्वतंत्र अस्तित्वामुळे कार्यातील पुनरावृत्ती, जास्त खर्च आणि कार्यक्षमतेवर मर्यादा येत होत्या. म्हणूनच 2017 मध्ये SBI व तिच्या पाच सहयोगी बँकांचे विलीनीकरण करण्यात आले. हा निर्णय केवळ प्रशासकीय नसून दीर्घकालीन आर्थिक सुधारणा आणि बँकिंग क्षेत्र मजबूत करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा होता.

विलीनीकरणाची संकल्पना व महत्त्व :

विलीनीकरण म्हणजे दोन किंवा अधिक संस्था एकत्र येऊन एक नवीन मोठी विस्तारित संस्था निर्माण करणे. बँकिंग क्षेत्रात विलीनीकरणामागील प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- बँकेचे भांडवल वाढविणे
- कार्यक्षमता व उत्पादकता सुधारणे
- खर्च कमी करणे (Economies of Scale)
- स्पर्धात्मकता वाढविणे
- जोखीम योग्य पद्धतीने हाताळणे

भारतीय बँकिंग क्षेत्रात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे विलीनीकरण हे आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी आणि जागतिक पातळीवर स्पर्धा करण्यासाठी आवश्यक मानले जाते.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature) :

अनेक अभ्यासकांनी बँक विलीनीकरणाच्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. काही अभ्यासांमध्ये असे आढळले आहे की विलीनीकरणामुळे दीर्घकालीन नफा व कार्यक्षमता वाढते, तर काही अभ्यासांमध्ये अल्पकालीन काळात नफा घट, कर्मचारी असंतोष आणि तांत्रिक अडचणी आढळून आल्या आहेत.

भारतीय परिस्थितीत पाहता, स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) आणि तिच्या सहयोगी बँकांचे विलीनीकरण हे आतापर्यंतचे सर्वात मोठ्या बँकिंग सुधारणांपैकी एक मानले जाते. अनेक अभ्यासांमध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की, विलीनीकरणानंतर SBI चे भांडवली गुणोत्तर, मालमत्तेची गुणवत्ता आणि बाजारातील हिस्सा सुधारला आहे. तथापि, मानवी संसाधन व्यवस्थापन व तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण ही विलीनीकरणानंतरची मोठी आव्हाने ठरली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील विलीनीकरण धोरणांचा अभ्यास करणे.

2. स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) आणि तिच्या सहयोगी बँकांच्या विलीनीकरणामागील कारणांचा आढावा घेणे.
3. विलीनीकरणापूर्वी व विलीनीकरणानंतरच्या आर्थिक कामगिरीचे विश्लेषण करणे.
4. विलीनीकरणाचा भारतीय बँकिंग क्षेत्रावर काय परिणाम झाला आहे हे समजून घेणे.
5. भविष्यात होणाऱ्या बँक विलीनीकरणांसाठी उपयुक्त सूचना देणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

सदर संशोधनाकरीता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला असून SBI चे वार्षिक अहवाल, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे अहवाल, संशोधन लेख, जर्नल्स व प्रकाशित माहिती यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

अभ्यासाचा कालावधी विलीनीकरणापूर्वीचे पाच वर्षे आणि विलीनीकरणानंतरचे पाच वर्षे असा ठेवण्यात आला आहे. बँकेची आर्थिक कामगिरी मोजण्यासाठी विविध आर्थिक गुणोत्तरांचा वापर करण्यात आला आहे.

आर्थिक कामगिरीचे विश्लेषण :

विलीनीकरणापूर्वी स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) व तिच्या सहयोगी बँकांची आर्थिक कामगिरी स्वतंत्रपणे मोजली जात होती. विलीनीकरणानंतर मात्र एकत्रित बँकेची आर्थिक स्थिती अधिक व्यापक स्वरूपात पाहिली जाऊ लागली.

विविध आर्थिक निर्देशांकांच्या आधारे असे दिसून येते की:

- प्रति समभाग उत्पन्न (EPS) मध्ये सुरुवातीला थोडी घट झाली, परंतु नंतर दीर्घकालीन दृष्टीने सुधारणा झाली.
- मालमत्तेवरील परतावा (ROA) व भांडवलावरील परतावा (ROE) हळूहळू सुधारताना दिसतो.
- अनुत्पादित मालमत्तेचे प्रमाण (NPA) नियंत्रित करण्यात SBI ला यश आले.
- भांडवली पर्याप्तता गुणोत्तर अधिक मजबूत झाले.

कार्यप्रणाली व व्यवस्थापकीय परिणाम :

विलीनीकरणानंतर शाखांचे एकत्रीकरण, तंत्रज्ञानाचे मानकीकरण आणि डिजिटल बँकिंग सेवा अधिक प्रभावी झाल्या. YONO सारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे ग्राहकसेवा सुधारली. मात्र, सुरुवातीच्या काळात कर्मचारी समायोजन, पदोन्नती व कार्यपद्धतीतील बदल यासंबंधी काही अडचणी निर्माण झाल्या.

विलीनीकरणाचे फायदे व मर्यादा :

फायदे :

- मोठे भांडवली बळ
- आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्पर्धा करण्याची क्षमता
- खर्च कमी होतो
- ग्राहकांना अधिक चांगल्या सेवा

मर्यादा :

- सुरुवातीला नफा कमी होऊ शकतो
- कर्मचारी असंतोष
- तांत्रिक एकत्रीकरणातील अडचणी

निष्कर्ष व सूचना :

सदर अभ्यासातून असे दिसून येते की SBI व तिच्या सहयोगी बँकांचे विलीनीकरण हे भारतीय बँकिंग क्षेत्रासाठी दीर्घकालीनदृष्ट्या फायदेशीर ठरले आहे. सुरुवातीला काही अडचणी असल्या तरी आर्थिक स्थैर्य, कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकता या बाबतीत सकारात्मक परिणाम दिसून येतात. भविष्यातील बँक विलीनीकरणांसाठी पुढील सूचना करता येतील :

- विलीनीकरण करण्यापूर्वी योग्य नियोजन अधिक असावे.
- मानवी संसाधन व्यवस्थापनावर विशेष भर द्यावा.
- तांत्रिक बदल हळूहळू अमलात आणावेत.
- विलीनीकरणानंतर वेळोवेळी मूल्यांकन करावे.

संदर्भसूची (References) :

- भारतीय रिझर्व्ह बँक. (२०१६–२०२३). भारतातील बँकिंगच्या प्रवृत्ती आणि प्रगतीवरील अहवाल. मुंबई: आरबीआय.
- स्टेट बँक ऑफ इंडिया. (२०१२–२०२३). वार्षिक अहवाल. मुंबई: स्टेट बँक ऑफ इंडिया.
- भारत सरकार. (२०१७). बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे एकत्रीकरण. वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली.
- देवराजप्पा, एस. (२०१२). भारतीय बँकांमधील विलीनीकरण: कामगिरी आणि कार्यक्षमतेवरील एक

अभ्यास. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन कॉमर्स अँड मॅनेजमेंट, ३(१), ८७–९२.

- कुमार, एस., आणि बन्सल, एल. के. (२००८). भारतातील विलीनीकरण आणि अधिग्रहणांचा कॉर्पोरेट कामगिरीवरील परिणाम. मॅनेजमेंट डिसिजन, ४६(१०), १५३१–१५४३.